

Умрихіна Л. В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства та лінгводидактики
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація. Статтю присвячено огляду лінгвістичних досліджень із питань дефініції категорії модальності, специфіки її формування та вираження. Проаналізовано різні підходи й напрями щодо тлумачення цього лінгвістичного феномена.

Ключові слова: модальність, суб'єктивна модальність, об'єктивна модальність, модальне значення.

Постановка проблеми. Проблема визначення змісту модальності як фундаментальної мовної категорії належить до кола складних й остаточно не розв'язаних, що пояснюється багатоплановістю формування й вираження цього лінгвістичного явища, здатністю реалізовуватись у багатофункціональних виявах, відображаючи складний суб'єктивний світ мовної особистості. Ще у середині XIX ст. О.О. Потебня, досліджуючи природу мови, її зв'язок із мисленням, відмічав багатючість людських почуттів, здатних виражатися за допомогою мовних засобів. Йдеться про відношення мовця до дійсності, або модальні відношення. У будь-якій мові існує категорія модальності для вираження відношень людини до дійсності.

У зв'язку з усвідомленням значущості суб'єктивного фактору в мові модальність речення-висловлення стала предметом численних сучасних синтаксичних досліджень. «Напевно, немає іншої категорії, про мовну природу й склад часткових значень якої висловлювалася така кількість різноманітних і суперечливих думок, як про категорію модальності» [1, с. 37]. Вивчення різних поглядів на тлумачення мовної модальності, особливості її функціональної та формальної сутності сприятиме подальшому розвитку синтаксичної теорії у плані комплексного системного аналізу зазначеного мовного явища. Все це зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є окреслення різних підходів та напрямків розуміння модальності, виділення загальних принципів її тлумачення, установа узагальненого погляду на модальність, прийнятого в сучасній лінгвістиці.

Вклад основного матеріалу дослідження. Виникненню терміна «модальність» (від сер.-лат. *modalis* – модальний; лат. *modus* – міра, спосіб) й окресленню загальних принципів диференціації модальних значень лінгвістика зобов'язана розробкам класичної формальної логіки. Розумінню природи модальності у свою чергу сприяло філософське вчення Аристотеля, розробника модальної силогістики, згідно з якою умовиводи можуть бути як категоричні, так і модальні (судження про необхідне, можливе та випадкове). Відтак сформувався традиційний поділ суджень на асерторичні, проблематичні та аподиктичні (або судження дійсності, можливості та необхідності). До цієї класифікації додають також достовірні та ймовірні.

Орієнтація на закони формальної логіки характеризує окремі лінгвістичні концепції щодо визначення статусу категорії

модальності: одні вчені вважають її власне логічною категорією (С.М. Амеліна, Е.Я. Мороховська), інші – логіко-семантичною (Г.В. Колшанський) або логіко-граматичною (В.З. Панфілов, О.Л. Доценко). За основні засоби вираження модальних значень при цьому правлять дієслівні способові форми, співвідносні з відповідними типами алетичних модальностей (дійсний спосіб співвідноситься з асерторичною модальністю, умовний – з проблематичною, наказовий – з аподиктичною).

Перенесення логічних модальностей у мовознавство сприяє певній формалізації мовних явищ, уніфікації формальних засобів вираження, абстрагуванню мисленнєвих конструктів від мовленнєвої сутності. Розгляд субкатегоріальних значень модальності відповідно до основних значеннєвих категорій логічної модальності вимагає перенесення структури логічного судження на побудову мовного висловлення.

Детальне потрактування мовної категорії модальності одним із перших запропонував В.В. Виноградов, досягнення якого залишаються вагомими й значущими для лінгвістів і сьогодні. Теорія модальності В.В. Виноградова ґрунтується на поняттях «предикативність» та «відношення». За словами вченого, «якщо категорія предикативності виражає загальну співвіднесеність змісту речення з дійсністю, то відношення повідомлення, що міститься в реченні, до дійсності є передусім модальне відношення» [2, с. 80]. При цьому диференційовано об'єктивну модальність як відношення змісту речення до реального/ірреального планів дійсності та суб'єктивну модальність як факультативну ознаку речення, специфічну за різноманітністю та неоднорідністю значень. Основним засобом вираження об'єктивної модальності визначено дієслівне значення способу. Здатність виражати суб'єктивну модальність при цьому приписано широкому колу засобів: інтонації, модальним словам, модальним часткам, словотвірним афіксам, вставним словам тощо.

Разом із тим академік запропонував поняття «модального типу» як одиниці опису категорії модальності. Це сукупність речень-висловлень із подібним модальним значенням, вираженим певними граматичними засобами.

Загальновідомою є модусно-диктумна концепція модальності, яка першочергово отримала розповсюдження в західноєвропейській лінгвістиці завдяки працям Ш. Баллі. На думку вченого, «не можна надавати висловленню статусу речення, якщо в ньому немає хоч якогось вираження модальності». «Модальність – це душа речення. Немає висловлень без модальності» [3, с. 44]. Так, у будь-якому висловленні відбивається інтелектуальна, емоційна, вольова природа мовця як унікального осмислювача навколишнього світу, неповторного суб'єкта сприйняття й відтворення інформації про дійсність, в якій перебуває. Саме суб'єктивного мовного компоненту стосується модальна частина висловлення, його модальна рамка, названа

«модусом». У вираженні модусу при цьому важливу роль відведено модальним дієсловом. Основний же зміст кожного висловлення пропозиційний, звернений до дійсності, прийнятий в зазначеній модальній концепції як «диктум».

Думку про важливість виділення суб'єктивного компонента речення як гаранта реалізації комунікативної функції мовлення підтримав Е. Бенвеніст. Згідно з його висновками, кожна мовна особистість «привласнює мову собі, співвідносячи із собою, моментом своєї мовленнєвої дії, своїм ставленням до дійсності та її оцінками» [4, с. 275].

Уявлення про модальність як суб'єктивний компонент у змісті висловлення теоретично осмислене в україністиці. Так, ще у виданні «Сучасна українська мова. Синтаксис», редагованому І.К. Білодідом, відмічено, що модальність виражає «суб'єктивне ставлення мовця до висловленої думки з погляду реальності, ірреальності або можливості явищ у мовній ситуації, контексті» [5, с. 119]. При цьому модальними значеннями названо значення розповідності, бажальності, можливості, питальності, спонукальності, гіпотетичності та переповідності.

Розумінню мовної модальності сприяли дослідження семантико-синтаксичної організації речення, запропоновані І.Р. Вихованцем. За словами вченого, «специфіка речення, як основної синтаксичної одиниці, виявляється у сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, в яких реалізується комунікативний намір мовця, передається його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності» [6, с. 117]. Визначальною серед таких обов'язкових суб'єктивних значень є модальність речення, тобто «передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності: характеристика повідомлюваного як реального або ірреального» [6, с. 117]. Їх єдність забезпечує своєрідність предикативного значення кожного окремого речення, що, у свою чергу, слугує його комунікативній функції, забезпечуючи процес мовних взаємин.

Диференціюючи два компоненти семантико-синтаксичної організації речення, учений залучає поняття «диктум» та «модус», за якими закріплює дві сфери значень. Диктумна сфера значень «стосується інформації про світ та його пізнання», а модусна сфера «містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення» [6, с. 117].

Категорією модусу вважає модальність В.Д. Шинкарук, а слідом за ним Ю.В. Невська, М.М. Телеки. Так, визначено, що «модус – це вербалізована суб'єктивна інтерпретація диктумної події, яка може подаватися в аспекті модальності, тобто можливості, вірогідності події і ступеня достовірності повідомлення про неї, чи в аспекті характеру психічного оброблення інформації про диктумну подію. У модусі, оскільки він завжди уявляється як висловлений, виражено факт усвідомлення суб'єктивного ставлення до події, про яку йдеться» [7, с. 25]. «У змісті речення формується два плани вираження: модально-комунікативний (модусний) і номінативно-репрезентативний (диктумний)» [7, с. 25].

З'ясовуючи концептуальні характеристики модальності, В.М. Ткачук залучає поняття «макрополя». Найпереконливішим і відносно викінченим учений вважає розуміння модальності як функціонально-семантичного поля. Такий підхід, на думку автора, не обмежує модальність конкретним мовним рівнем, не прив'язує до специфічної лексики, до того ж дозволяє членувати поле на конкретніші модальності. Інтегративним семантичним компонентом функціонально-семантичного поля

як цілісного утворення вчений вважає категорію оцінки, яка дозволяє гнучко та диференційовано розглядати явища навколишньої дійсності [8].

М.В. Мірченко розглядає модальність у вузькому розумінні, обґрунтовуючи свій погляд «можливістю вибудувати порівняно чіткі межі її функціонування» [9, с. 26]. Вважаючи модальність обов'язковою ознакою кожного речення-висловлення, учений характеризує її, як одну із підкатегорій предикативності (разом із часом та особою), що виражає стосунок реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й ірреальності. Підкатегорія модальності, у свою чергу, охоплює три грами: реальності, потенційності, ірреальності. Перші дві грами при цьому ґрунтуються на морфологічних формах теперішнього, минулого і майбутнього часу, вираження ж останньої пов'язано із морфологічними категоріями наказового й умовного способу дієслова.

В описі взаємозв'язків синтаксичних категорій речення з морфологічними дієслівними категоріями М.В. Мірченко вдається до ототожнення понять «спосіб» та «модальність», що притаманно для власне синтаксичного погляду на модальність. Розуміння категорії модальності як синтаксичної категорії, відповідно до якого вагомим у творенні модальної своєрідності речення є передусім його формальна організація, характеризує роботи Ф.М. Березіна, Н.Ю. Шведової.

В академічному теоретичному синтаксисі прийнято узагальнений погляд на модальність як функціонально-семантичну категорію, «яка виражає відношення висловлення до дійсності, в тому числі й суб'єктивну кваліфікацію повідомлюваного» [10, с. 367]. Модальності відведено провідну роль у реченні: відображати те, якою мірою суб'єктові ситуації властива та чи інша ознака. Серед різноманіття буттєвих ситуацій, здатних бути представленими в реченні, виявлено ціле коло відношень предиката до дійсності різного ступеня достовірності. Так, поряд із реально відтвореними ситуаціями існують зафіксовані в реченні ситуації нереальні, такі як: бажані, необхідні, вірогідні. Таким чином, встановлено наявність протидії двох планів у сфері модальності: реальності та ірреальності. Відношення предикативної ознаки до дійсності у плані реальності/ірреальності визнано провідним аспектом модальності.

На протиставлення реальності/ірреальності як визначального критерію в тлумаченні семантичної категорії модальності вказує Т.В. Шмельова [11, с. 85], а також автор дефініції модальності як функціонально-семантичного поля О.В. Бондарко [12, с. 35]. Вважаючи домінуючою ознакою модальності саме такий вид відношень до дійсності, О.В. Бондарко пропонує виокремити кілька модальних значень, серед яких такі: оцінка актуальності/потенційності (можливості, необхідності, бажаності), оцінка ступеня впевненості у вірогідності, ствердження/заперечення, цільова настанова або комунікативна функція висловлення. Подібне розуміння модальності із семантико-комунікативного погляду відстоюють Л.А. Бірюлін, І.М. Кобозева, О.Є. Корді, Н.І. Лауфер.

Представники комунікативно-синтаксичної концепції модальності вдаються також до поділу змістового плану актуалізованого речення (висловлення) на дві частини: пропозиційну частину (диктум) і багаточаровий модус, який відображає різноманітні прив'язки денотативно-предметного змісту речення до учасників, умов та обставин спілкування (Т.Б. Алісова, В.Г. Гак, Т.І. Распопова). Змістом модусу вважають мовне вираження переживань і рефлексії мовця, пов'язаних із об'єк-

тивною дійсністю, таких, що відбивають ситуацію її пізнання (процеси сприйняття, мислення, утворення суджень, думок, кваліфікації і власне мовленнєву діяльність) [13].

На вагомості комунікативного фактору у формуванні модальності речення наголошує А.П. Загнітко. На його думку, модальність речення – це «актуалізація пропозиції в аспекті її комунікативної визначеності й навантаженості» [14, с. 198].

Враховання комунікативної перспективи висловлення при вивченні модальності дозволяє синтаксистам комплексно аналізувати речення, спираючись на розуміння взаємозумовленості різних рівнів його організації, їхньої складної взаємодії, зокрема того, що «суттєві компоненти змісту речення природно виявляють себе під час включення речення до складу мовленнєвого акту, тобто під час перетворення його у висловлення» [15, с. 49].

В «Основах комунікативної лінгвістики» Ф.С. Бацевича тлумачення модальності як функціонально-семантичної категорії доповнене прагмалінгвістичним підходом: «Модальність – функціонально-семантична і прагматична категорія, яка є носієм різних видів відношення змісту повідомлень (висловлювань) до дійсності, а також мовця до того, про що він повідомляє слухачеві: як до правдивого/неправдивого, хорошого/поганого тощо» [16, с. 349].

Розвиток функціонально-прагматичного напрямку в сучасному мовознавстві сприяє подальшому розширенню поняття модальності. У фокусі нових досліджень модальності опиняються особливості побудови й реалізації діалогічного мовлення. До уваги беруться не тільки відношення змісту повідомлюваного до дійсності, а й вивчення соціальних відносин співрозмовників, умов й цілей створення діалогічних ситуацій, інтерперсональної специфіки комунікації.

У світлі останніх наукових розробок, присвячених дослідженню окремих модальних значень, модальність переважно постає як функціонально-семантична категорія (Г.Г. Дрінко, О.В. Нарушевич-Васильєва, Н.П. Мерзлякова, Є.Н. Орехова, Л.Г. Паранук, Н.В. Скибицька, І.М. Сухомліна, С.В. Харченко та ін.). До того ж, частотним у сучасній лінгвістично-дослідницькій сфері виявляється звернення до прагматичного аспекту вивчення модально орієнтованих висловлень, диференціації модальних значень. Факт взаємодії модальності речення з його комунікативною перспективою доводить плідність комплексного дослідження актуалізованого мовного феномена, зокрема, доповнення формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного опису прагматичним аспектом аналізу.

Висновки. Огляд лінгвістичної літератури з досліджуваного питання дозволяє констатувати наявність у теоретичному мовознавстві різноманітних підходів до вивчення модальності: власне синтаксичного, семантико-синтаксичного, логіко-семантичного, семантичного, семантико-комунікативного, логіко-синтаксичного, модусно-диктумного, функціонально-семантичного тощо. Очевидним є факт превалювання в науковому обігу дефініції мовної модальності, як функціонально-семантичної категорії. Врахування аспектів різних лінгвістичних теорій сприятиме глибшому розумінню факторів творення модальності висловлень, точнішому визначенню його категоріального статусу.

Література:

1. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения / В.З. Панфилов // Вопросы языкознания, 1977. – № 4. – С. 37–38.
2. Грамматика русского языка: в 2 т. / [ред В.В. Виноградов]. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Синтаксис. – Ч. 1. – 704 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.
5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [ред. І.К. Білодід]. – К.: Наукова думка, 1972. – 513 с.
6. Вихованець І.Р. Грамматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
7. Шинкарук В.Д. Модус і диктум у структурі речення: автореф. дисертації філол. наук: 10.02.01 / В.Д. Шинкарук – К., 2003. – 36 с.
8. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності: Монографія / [наук. ред. А.П. Загнітко] / В.М. Ткачук. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
9. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій: монографія / М.В. Мірченко. – Луцьк, 2001. – 340 с.
10. Українська мова: Енциклопедія / [ред.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко]. – К.: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
11. Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности / Т.В. Шмелева // Актуальные проблемы русского синтаксиса [ред. К.В. Горшкова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 78–101.
12. Бондарко А.В. К истолкованию семантики модальности / А.В. Бондарко // Язык, литература, эпос: (К 100-летию со дня рождения акад. В.М. Жирмунского) / [отв. ред. Д.С. Лихачев]. – СПб.: Наука, 2001. – С. 34–40.
13. Гак В.Г. О категориях модуса предложения // Предложение и текст в семантическом аспекте: Межвуз. сб. науч. трудов [отв. ред. И.П. Сусов]. – Калинин, 1978. – С. 19–26.
14. Загнітко А.П. Дієслівні категорії у синтагматичній і парадигматичній / А.П. Загнітко. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
15. Падучева Е.В. Актуализация предложения в составе речевого акта / Е.В. Падучева // Формальное представление лингвистической информации: сб. науч. трудов [ред. А.С. Нариньяни]. – Новосибирск: ВЦ СО АН СССР, 1982. – С. 38–63.
16. Бацевич Ф.С. Основы комунікативної лінгвістики: підручник / Ф.С. Бацевич. – 2-ге вид., доп. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 376 с.

Умрихina Л. В. Категорія модальності в контексті лінгвістических досліджень

Анотація. Стаття посвячена обзору лінгвістических досліджень по вопросам дефиниции категории модальности, специфики ее формирования и выражения. Проанализированы различные подходы и направления относительно толкования этого лингвистического феномена.

Ключевые слова: модальность, субъективная модальность, объективная модальность, модальное значение.

Umrikhina L. Category of modality in context of linguistic research

Summary. The article is devoted to a review of linguistic research on definition of category of modality, the nature of its formation and expression. Attention is paid to different approaches and directions of interpretation of this linguistic phenomenon.

Key words: modality, subjective modality, objective modality, modal value.